

Народи між Сходом та Заходом

Русь та вікінги

Денис Король

У назві цього підрозділу можна вгледіти певну пастку: чи мова піде про відносини геть різних культурних світів (цивілізацій) — чи ж це насправді дві синонімічні назви одних і тих саме людей, які буцімто принесли на землі слов'ян міста, державність та правлячу верхівку? Наразі, перед нами дві крайні позиції, а істина, як завжди, складніше і пролягає десь посередині.

Цікаво, що другий дискурс уже декілька раз викликав суперечки з різних позицій. Так, у часи класичної наукової парадигми XVIII–XIX ст. мало хто крім Ломоносова сумнівався у самій скандинавській етнічності русів — суперечки з так званими «норманістами» велися виключно в контексті чи був сам інститут державництва дарунком ззовні — чи внутрішнім стимулом. Некласична наука породила сутички так званих міграціоністів — що вірили в складні етнокультурні процеси в їхній динаміці — з автохтоністами. Останні доводили, зокрема, що давньослов'янська культура та державність планомірно розвивалися тисячоліттями (з-поміж них можна назвати академіків Грушевського та Рибаківа). XX ст. принесло чимало успіхів на ниві роботи з рукописами, що відтепер ведеться значно якісніше, але справді революційним постав розвиток дослідження старожитностей — матеріальної культурної спадщини. І якщо нових рукописів не надходило до науки вже давно, то археологічний матеріал із кожним десятиліттям приростає кратно. Відтак, викликає щирий подив, що саме зараз, у часи наукового прогресу XXI ст., в умовах настання постнекласичного знання виявляються серйозні фахівці, які знову сумніваються не лише в культуртрегерстві давніх скандинавів, а й у самому ототожненні «русів» із ними.

Суперечки тривають. Літописних русів/росів IX–X ст. розміщують то в Волзько-Донських степах, то в Померанії, то в Приазов'ї, а то взагалі в Передкавказзі. Їх ототожнюють то з антами, то з хазарами, то з аланами, то з прибалтійськими слов'яно-прусами. Окремою інтригою є «каганат русів».

Філологічно поняття «русь» та «рось» не ідентифікуються — це явно різні мови. Декілька науковців намагаються обґрунтувати цю подвійність. У такому

ракурсі «**русь**» вельми справедливо ототожнюють з давн.-шв. *rofs*: «*гребці, корабели*» (= «річкові вікінги»), що в фінській передачі звучало як «*ruotsi*», котре в слов'янському озвученні набуло логічної форми «русь» (аналогічно як «*suomi*» стало «сумь»). І позначало воно саме гостей з Балтики та Скандинавії (а фіни й досі називають цим позначенням конкретно шведів). Натомість «**рось**», як буцімто й згадані Йорданом «росомони» Германаріха, — пов'язані з конкретною придніпровською місцевістю, де зараз річка Рось та подібна топоніміка (про що писали, зокрема, Петро Толочко та Юрій Павленко). Тобто ця форма давніша за візитерів із Півночі та могла позначати праслов'янську людність Середнього Подніпров'я у давніші часи (а пізніше — тих прибульців, які починали тут домінувати).

В крайній формі ця проміжна позиція запевняє, що в часи ранньої Русі державотворчі процеси йшли одночасно з двох векторів: із Півночі, від вікінгів, та зі Степу — від алан Хазарії (ці тези, зокрема, висловлював Омелян Прицак). Чи це було так, — стверджувати досі непросто. Втім, наше завдання ми бачимо нині геть не в розкритті цієї суперечки.

Побіжно можемо вказати, що поняття «*gos*» у візантійських та арабських джерелах має біблійне походження: це буцімто зловісний народ, що його князем був Гог «у землях Магога» (Єзекиїль 38:1–3). Звичайно, юдейське поняття «рош» (רש) позначає просто головенство, і латиною цей пасаж було перекладено коректно (з «верховним князем»). Проте не греками з їх «ἄρχοντα Ρως». Відтоді візантійці, а за ними й їхні сусіди, позначали у IX ст. псевдобіблійним поняттям «Рос» неспокійних нападників, у котрих вбачали кару Божу, а річка Рось тут явно ні до чого.

Усвідомлення цього дозволяє по-новому розуміти й так звані «Бертинські аннали». В їхньому тексті за 839 р. описано зустріч двору Людовика Благочестивого в Інгельгаймі з візантійськими посланцями, які виявилися родом зі свейського народу (*Sueones*). У звіті сказано: «*Misit etiam cum eis quosdam, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum chaganus vocabulo ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat*»: «Він (імператор Феодір) також послав із ними (своїми послами) тих самих, чий народ прозвали Рос, котрих їхній цар, який зветься хаґан, відправив раніше ...з дружніми намірами...». Увага: не «тих, хто кличе себе Рос», проте саме «кого прозвали» (пасивний зворот). Тобто для тих свеїв назва «*Rhos*» була насправді штучною. Цю тезу, зокрема, висловлював норвезький історик та філолог Х. Станґ, та, на жаль, до нього досі прислухаються нечасто.

Це вважають першою згадкою північан та їхньої держави у західних джерелах. Упродовж IX ст. дедалі частіше відбувалися авантюрні візити вихідців із Балтики та Скандинавії до Хазарії, Халіфату та Візантії. У X ст. це вже були планомірні грабіжницькі та подеколи завойовницькі акції, що наразі дублює їхню стратегію в землях Атлантики. В останній третині X ст. відбуваються якісні зміни, що й привели до формування Русі, якою ми її знаємо. У цих процесах східні вікінги виступали не стільки як «прогресори», скільки як опосередковані культуртрегери.

Варто зауважити: йдеться не про «трансляцію» чи «насаджування» невластивих цінностей народам північноєвропейської смуги. Це варто радше порівня-

ти з поступовою культурною гібридизацією під певним виразним етнокультурним вектором-«донором», що можна побачити на прикладі *Pax Romana*. Але, крім «Римського світу», історики давно вже обговорюють «Скіфський світ» та «Кельтський світ» ранньозалізної доби. Пам'ятки ж пізньозалізної доби від Атлантики до р. Ками, своєю чергою, виразно демонструють культурну близькість в дусі «*Pax Nordica*». Доба вікінгів не сталася зненацька, але була логічним продовженням яскравих протоцивілізаційних процесів Доби Міграцій, котрі стали можливими завдяки подіям римської доби в Північному Причорномор'ї — також за участю вихідців зі Скандинавії. «Готські війни» були скандинавам доби вікінгів рідною спадщиною.

У хронописі шведської династії *Inglingar* зазначається як свейські конунги ходили в походи на Схід від Балтики — в *Austrvegr* — задовго до доби вікінгів. Вартий згадки конунг VII ст. із цієї династії — Івар Широки Обійми (*Ivar Vidfamne*), — що за легендою взагалі контролював територію всієї Південної Скандинавії, фризькі та частково британські землі, а також Прибалтики та Верхнього Подніпров'я (*Ynglinga saga* XLI; фінал *Hervarar saga ok Heiðreks*). Утім, археологія підтверджень цьому поки не дала (хоча в такому річищі знайшли б нове обґрунтування «антські старожитності» Подніпров'я).

Ідеться про добу Вендель (VI–VIII ст.), котрій для території Франції та Німеччини відповідає доба Меровінгів. Уже від межі VI–VII ст. активізується морське та континентальне сполучення в Балтійському та Північноморському басейнах, що стимулювали моменти культурної трансляції та розгалуженої мережовості. Старожитності VII–IX ст. із території Британських островів, з Ютландії, островів Балтики, півдня Швеції та Норвегії, Померанії, Прибалтики і навіть із Комі-Пермського регіону демонструють характерну спорідненість (Рис. 1). В цей час тут поширюються довгі «дружинні» будинки, рунічні написи, коштовності та зброя, вкриті специфічним «північним» звіриним стилем тощо. Поширюється обряд елітарного підкурганного поховання зі зброєю в човнах/кораблях, що надовго стане надійним маркером «нордичної культури» в регіонах Європи (Рис. 2, Рис. 3). Варто відзначити широку товарообмінну діяльність доби на прикладі центру на острові Гельго у шведському озері Меларен — археологи знайшли там кашмірську статую Будди, ірландське розп'яття, а також коптський хрестильний совок із Єгипту.

Олександр Хлевов свого часу констатував, що «Вендельська Доба не лише стала однією з вершин північноєвропейського культурного простору, але й послугувала базою для вирішального формування “північноморської цивілізації”, розквіт якої припав на добу вікінгів».

Починалася доба централізованими державницькими інститутами та розкішними королівськими курганами Упсали (Швеція). Упродовж VII–VIII ст. можна побачити ознаки зростання ролі родової знаті — військової аристократії, що розбивала регіони на клаптики індивідуальних зон впливу. Що вилилося в інтенсифікацію морських походів та покращення судноплавства в цілому (з VII ст. в Північній Європі з'являються вітрильні кораблі). Що за умов демографічного зростання

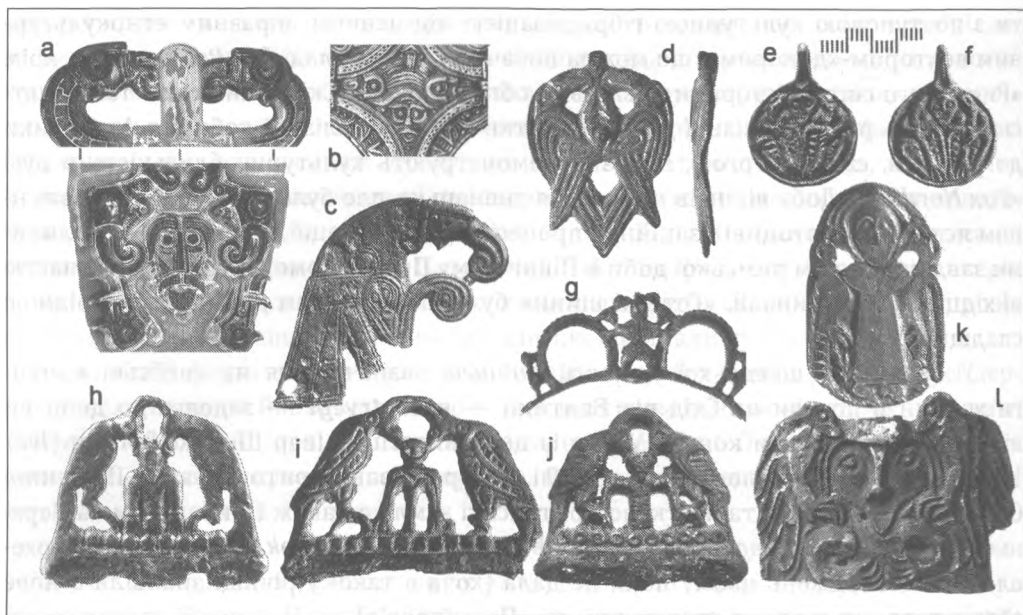

Рис. 1. Сюжет з Одіном та його круками від Атлантики до р. Кама

- a. Фрагменти орнаментованої пряжки воіна (Окер, Норвегія, VII ст.) [Røstad I. M. The Åker Assemblage — Fit for a King? A New Account and Discussion of a Collection of Treasure of the Norwegian Merovingian Period. Medieval Archaeology, 2020. 64:1, 1–30. Figure 1. ©Museum of Cultural History, Oslo] Візуальні акценти зроблено нами (Д. К.)
- b. Деталь англосаксонської фібули VI ст., орнаментованої германським Звіриним стилем I (Чессел Даун, поховання 22, о. Вайгт, Вел. Британія). [Wikimedia Commons: Creative Commons License]
- c. Птах та личина: вендельська металева накладка в стилі В (Гаммель Ськопінг Енге, Данія) [за Йоргеном Йенсенем зі сторінки https://danmarksoldtid.lex.dk/En_hedensk_kosmologi © National Museum of Denmark]
- d. Металева привіска SF-92CD45: два схрещені круки утворюють собою бородачу личину [Одіна] (Оузен, Саффолк, Вел. Британія) [з доповіді Mortimer Paul. What Colour a God's Eyes? Figure 22 : https://www.researchgate.net/publication/340018038_What_Colour_a_God%27s_Eyes]
- e–f. Металеві медальйони з Одіном та двома круками з Бірки та Гньоздова. [З матеріалу В. Коршуна: <https://kulturologia.ru/blogs/180813/18704/>]
- g. Фігура з птахами на наверші упряжної дуги (Гудмьо, Данія) [Петрухин В.Я. Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции... (2010). Рис. 1:10]
- h. Кресало IX–X ст. у вигляді фігури, оточеної двома круками (Гаммонд, Вел. Британія) [з сайту <http://www.germanicmythology.com/works/EARLYART.html>]
- i–j. Комі-Пермські аналоги гаммондського кресала (IX–X ст.) [з тематичного сайту <https://www.perm-animal-style.ru/photo/>]
- k–l. Комі-Пермські варіації на тему птахів та людського обличчя в місцевій стилістиці (VIII–X ст.) [з сайту <https://www.perm-animal-style.ru/photo/>]

викликало зрештою поступову повальну мобілізацію — адже первинно мечі буди елітарною зброєю соціальної верхівки, та вже невдовзі клинки каролінгського типу стануть доступними будь-якому бонду («землевласнику»), що проявив себе у походах.

Зростає роль народних зборів — *tingiv* — де тепер не лише конунги та ярли вершили суд, але й місцеві общинники могли звинуватити свого правителя і навіть замінити його більш гідним. Настає доба виборної знаті — *gьовдінгів*

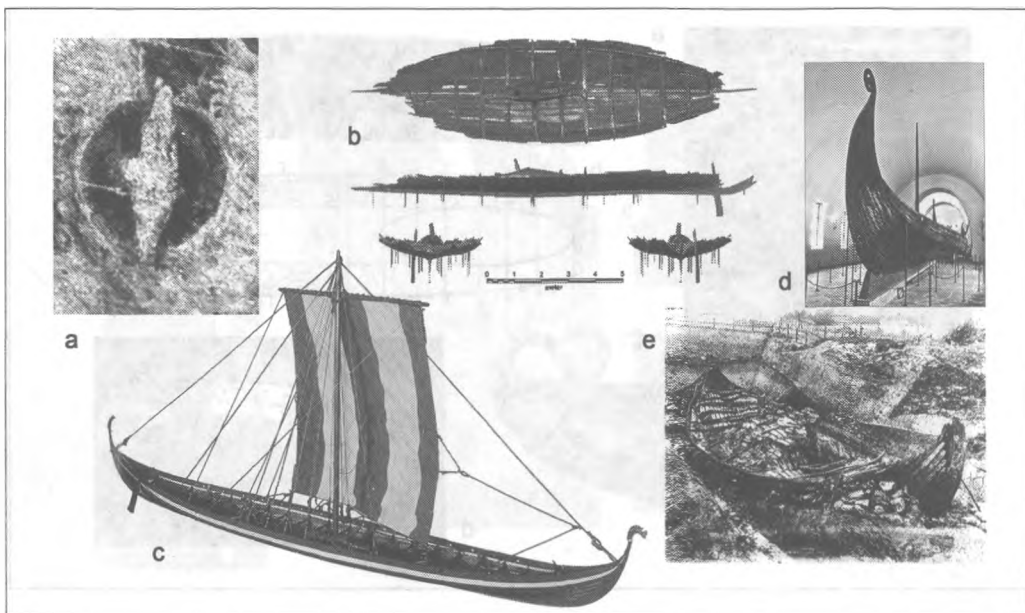

Рис. 2. Корабельні поховання скандинавського походження

- a. Вендельське корабельне поховання в Йеллестаді (Норвегія). [фотоскан з офіційної сторінки проекту: <https://www.niku.no/prosjekter/jellestadskipet/>] Орієнтовно 750 року. Впущене в курган VI ст. Йєлльхоген
- b. Корабель з Тюне, X ст. (Естфолл, Норвегія). [3D-скан з публікації Bill Jan. Skipsgrav eller skipsgraver på Rolvsøy? Om Tuneskipets utgravningshistorie. Viking. 2017. 80. 95. figur 3]
- c. Реконструкція дракару з поховання в Ладбю, поч. X ст. (о. Фюн, Данія) [зі сторінки Музею кораблів вікінгів у Роскілле: <https://www.vikingskibsmuseet.dk/en/professions/education/viking-knowledge/the-longships/findings-of-longships-from-the-viking-age/ladby/>]
- d. Поховальне судно з Осебергу, поч. IX ст. (Вестфолл, Норвегія) [Wikimedia Commons : Creative Commons License]
- e. Фото з розкопок осеберзького кургану 1904 р. [Wikimedia Commons : Creative Commons License]

(«*hǫfðingi*» означає «голови», «корманичі») — що за доби вікінгів зробить соціальну ротацію справді стрімкою та непередбачуваною. До них належали спочатку родові ярли, та дедалі частіше — обрані на тінгах ватажки, що користувалися вагою з-поміж народу; а також *godí* (*goði*) — специфічний нордичний соціальний елемент, із котрим ми ще стикнемося далі по тексті.

Рання доба вікінгів відзначена не урбаністикою (якої ще довго не було), проте розгалуженими *емпоріями* (вузлами комплексного товарообміну), що виявлялося в облаштуванні ринково-ремісничих центрів (на кшталт Рібе та Хедебю в Ютландії, шведської Бірки тощо), а також торговельно-військових портових «віків» (як щв. *Sigtuna*, а також давньоруські центри по річках).

Визначення «*русь*» та «*варяги*» за походженням справді радше соціальні, але с часом набули ознак етнічних маркерів аж до геополітичних назв на мапах. І до Подніпров'я ці вихідці зі Скандинавії та островів Балтики вже приходили не впер-

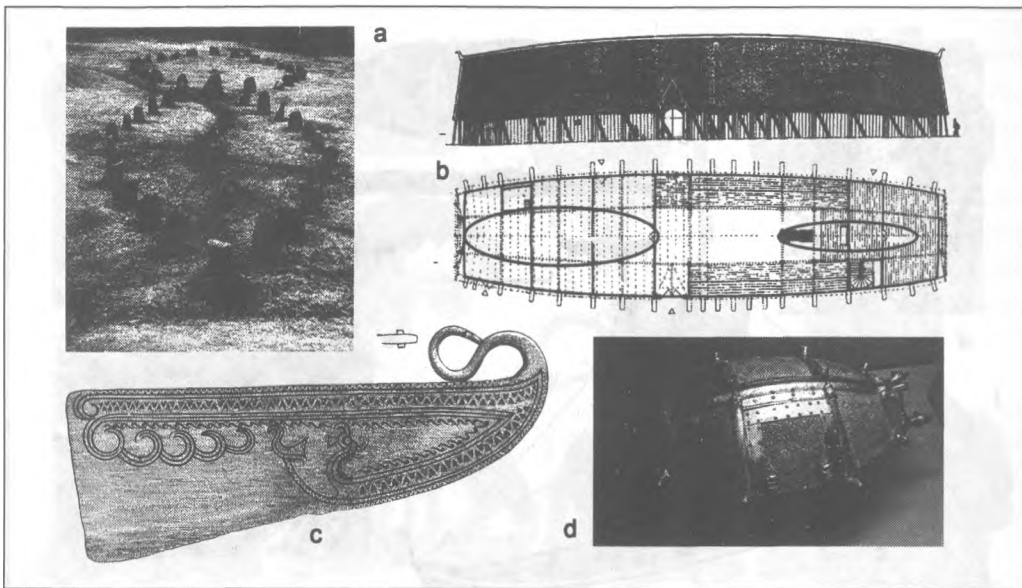

Рис. 3. Корабельна модель світу в різномірних пам'ятках

- a. Два кам'яні кораблі в Баделунді (Вестерос, Швеція). [Wikimedia Commons : GNU Free Documentation License]
- b. Довгий будинок з Лейре (Данія) та його план з накладанням корабельних поховань Осебергу та Вальсгерде 8 [з публікації Herschend Fr. Journey of Civilization. The Late Iron Age View on the Human World. Uppsala, 2001. 78. Figure 9]
- c. Бронзова бритва із символікою корабля, птаха та змія (Сконе, доба бронзи) (з книжки O. Монтелиуса Om lifvet i Sverige under hednatiden. Stockholm 1905. s.33) [Wikimedia Commons: Creative Commons License]
- d. Репліка Каммінської скриньки-релікварію у стилі Маммен SHM 32080 [Wikimedia Commons: Creative Commons License]

ше (а в контексті *Pax Nordica* може виявитися, що культурна взаємодія скандинавів із населенням Східної Європи була довготривалою впродовж багатьох століть поспіль).

Сучасні історики перестали виводити початок Доби Вікінгів із пограбування нортумбрійського монастиря Ліндісфарн 793 році чи Дорсета 789 р., але вважають тепер цим початком походи та завоювання в *Austrvegr* у другій половині VIII ст. Так, саме в середині VIII ст., виникає Стара Ладога з домінуванням у ранньому шарі давньошведської культури (далі йде слов'янський шар, а з кінця IX ст. тривають характерні гібридні пам'ятки). А десять років тому в місцині Сальме, на о. Сааремаа знайшли поховання у човнах із рештками загиблих у бою скандинавів, датовані приблизно 750 роком.

За цієї доби півничани змінили стилістику своїх поховальних стел, і почали ставити вождям величні розписні поминальні камені (переважно на о. Готланд), прикрашені метафоричними сюжетними сценами з епосу. Що є одним із факторів остаточного оформлення в населення ареалу відомої нам міфології. За зрілої доби вікінгів поховальними стелами слугували рунічні камені, де доля

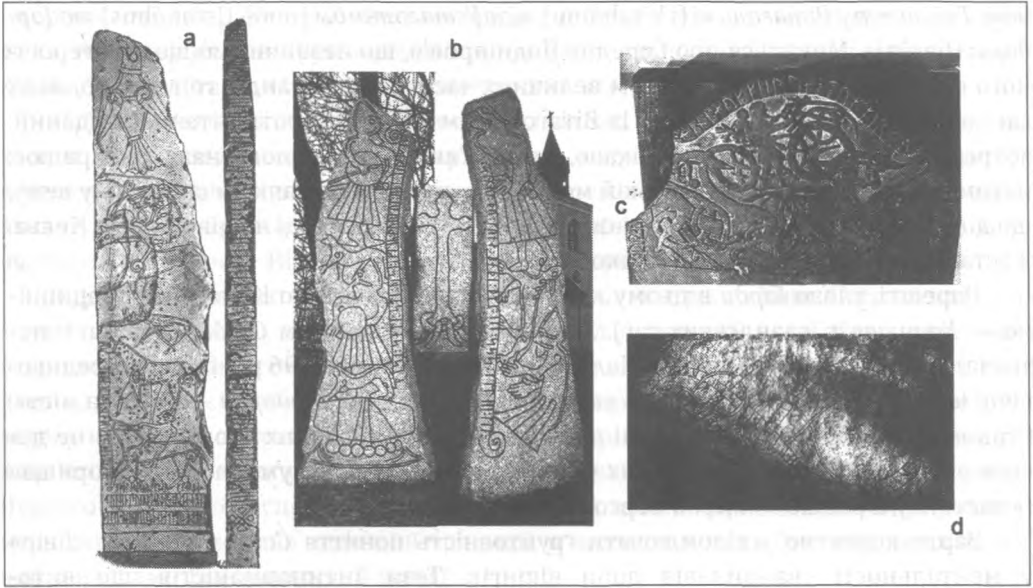

Рис. 4. Поминальні камені вікінгів з рунічними написами

- a. Прорисовка стели N 62 (Альстад, Норвегія) [ресурс ентузіаста-рунознавця Арільда Хоре: <https://www.arild-hauge.com/arild-hauge/no-y-rune-alstad.jpg>] Стела зроблена на початку XI ст. на замовлення Йорунн по її чоловіку. Наведений в матеріалі текст Егіля по сину, що загинув у Подніпров'ї, — пізніший (прибл. 1060 р.) і дописаний під зображенням коня вже у наступному поколінні. Але вважається, що обидва написи зроблено представниками одного роду.
- b. Ледберзька стела Ög 181 у трьох ракурсах (Ледберг, Естергьютланд, Швеція) [Wikimedia Commons : GNU Free Documentation License] Есхатологічний сюжет композиції натякає на події кінця світу: Рагнарлок. Текст: Бісі встановив сей камінь на згадку про Торґаута — батька; а ще про Гунну, їх обох : скринька-омела-чортополох. (фінальна формула «*ristil mistil kistil*» не дуже зрозуміла й нагадує охоронне закляття)
- c. Плита церковного саркофагу G 114 (Ardre IV, о. Готланд, Швеція) [Photo by John-Björn Huber, 2000-01-10, SHM: <http://catview.historiska.se/catview/media/highres/23986>] Текст: Сини Лікната [звеліли] зробити красиві поминальні знаки по Ailikni, добрій дружині, матері Ейгвата і Оттара, і Гейрвата, і Лікні. Нехай Господь і Божа Матір будуть милостиві до неї і до тих, хто створив ці знаки — найвеличніші [з усіх, що] можна побачити. ... У Гардах... він був...
- d. Камінь Up. 209 (Angarn) з орнаментом у стилі Урнес (середини XI ст.) (Веда, Упланд, Швеція). [Wikimedia Commons : GNU Free Documentation License] Текст: Торстейн зробив [пам'ятник] по Ерінмунду, своєму синові, і придбав цей хутір і збагатився на Сході в Гардах.

зображень знизилася, але текстова інформативність навпаки зросла (Рис. 4): тепер ми знаємо похованих на імена, знаємо за яких обставин вони загинули й де саме (про що вельми інформативно оповідає у монографії О. Мельникова). На землях власне Східної Європи таких каменів виявлено доволі мало (уваги вартий рунічний камінь з острова Березань), проте чимало їх стоїть у Скандинавії, і на декотрих із них фігурують такі топоніми як *Austrvegr*, *Garðr* та *Holmgarðr*, в котрих однозначно впізнають землі Русі.

Хочеться прокоментувати напис на камені з Альстаду (N 62) (XI ст.) (Рис. 4: a), де зазначено, зокрема, таке: «Егіль(?) встановив цей камінь за Торальдом, своїм си-

ном. Той помер у Вітагольмі (i Vitahólmi) між Устагольмом (miðli Ustahólms) та Гардами (Garða)». Мовиться про Середнє Подніпров'я, що незвично: якщо для героїчного епосу воно є частим свідком величних часів Рейдготланда, то герої родових саг зазвичай його не згадують. Із Вітагольмом ідентифікують Вітачів (згаданий, зокрема, і в наших літописах). Цікаво, що слов'янська етимологія назви не працює, натомість у давньоскандинавській мові «*Vita*» позначало маяк чи сигнальну вежу, що добре збігається з прикордонним значенням цієї фортеці на південь від Києва. З Устагольмом пов'язують містечко Устя на р. Трубеж.

Нарешті, слово *Гарди* в цьому контексті явно позначало Київ-град (традиційно — *Kænugarðr* ісландських саг). Узагалі первинно словом *Garðar* північани позначали Давню Русь (вперше — Халльфред Трудноскальд 996 р.). І лише середньовічні ісландці використовували в сагах для Русі поняття *Гардарікі* — «країна міст». Станом же на IX ст. урбанізаційні процеси на землях східних слов'ян були не досить активні, тож «*Гарди*» для тих часів варто передавати, умовно, як «Дворища» («маєтки»), а радше — «Край персональних дворів».

Варто коректно усвідомлювати ґрунтовність поняття *Garðr* (*rapð*) як «Двір» у ментальності скандинавів доби вікінгів. Тези антинорманістів, що витоком для цього скандинавського поняття буцімто послугувало запозичене давньослов'янське позначення укріплених городищ «град», не витримує критики (цей корінь є і в готській лексиці, і в балтських мовах). Таку частку містять суттєві космологічні локації еддичної¹ традиції: *Acrapð*, *Midrapð*, *Umrappð* тощо. Як переконливо довів А. Я. Гуревич, у традиційній картині світу пересічної германомовної людини Середньовіччя (аж до Хрестових походів включно) сам оточуючий всесвіт розділявся на *Midrapð* — світ людський, освоєний, культурний, — та *Umrappð* — неосвоєний, сповнений небезпеки світ хтонічних потвор. Зі словом *rapð* етимологічно йдеться про «огорожу» — але водночас про *межу, кордони*.

Отже, співіснували одразу дві ментальні моделі: *Midrapð* як світ людей, оточений огорожею, та *Umrappð* — усе, що поза нею; й водночас «Дворище людей» — та «Дворище чудовиськ» десь за мінливим простором Нідавелліра («полів мороку») та Ніфльгейму («світу імли»). У контексті озвученого варто пам'ятати про два прояви магічної «межі» в міфологічній моделі світу давніх скандинавів:

1) небезпечна за самим своїм космогонічним єством «**імла**», «**туман**» (*niflir*) як стихія світу велетнів та смерті Ніфльгейму; плюс дотичний до цієї мінливої сфери

¹ Еддична традиція / Еддична міфологія — поширене позначення розвиненої («класичної») форми дохристиянських вірувань північногерманських народів. Дослідження рунічних каменів та пам'яток стародавнього скандинавського та англосаксонського мистецтва дає змогу відносити її формування до доби Вендель. Активно побутувала впродовж VIII–XI ст. та була узагальнена на початку XIII ст. ісландським книжником Сноррі Стурлусуном. Власний твір, що був підручником із міфопоетики, він назвав «Едда» (етимологія суперечлива: чи то від *óðr* — поетика — чи то просто «прабабка»). В академічній традиції це джерело називають «Молодшою Еддою», оскільки було знайдено збірку пісень про богів та героїв, зафіксованих за декілька десятиліть до Сноррі, та котру він регулярно цитує. Відтак, цю збірку першоджерел (*Codex Regius*) найчастіше позначають як «Старша Едда».

«морок», «мана» (*ginnunga*). Яскраві приклади зрадливості та непевності цієї сфери світобудови демонструє легенда про поїздку громовика Тора та його супутників до Утгарду (там це саме «Дворище чудовиськ»);

2) більш звичний скандинавам образ границі у формі «змія» (як посередника між Утгардом і світом людей), архетипом котрого постає «Пояс Мідгарду» — велетенський змія Йормунганд: нордичний *уроборос*, що лежить на дні світового океану довкола круглої землі, та кусає себе за хвіст. Дотичними до цього образу постають змії власне Ніфльгейму, що гризуть коріння Світового Ясеня¹.

Варто ще раз наголосити, що поняття «*гард*», котре з кінця XI ст. позначало «муроване місто», до того мало позначати облаштований і магічно захищений огорожею «двір-маєток». Зауважмо: не хутір і не селище з напівземлянок! Малася на увазі масштабна огорожена садиба з прилеглими будинками гостей та залежних людей, в кожного з яких була своя прислуга та раби; тут же мешкали з сім'ями віддані вояки, які виступали в похід за правителя такого помешкання. Нерідко там мало місце й родове святилище, і навіть торжище. У таких умовах мешкали самі божества еддиної традиції, в кожного з яких був свій персональний двір. Саме так мешкали й вожді.

Розмежування простору в традиційній картині світу давніх германців можна вичленувати за поетичними епосами англосаксів («*Беовульф*») та скандинавів («*Едди*» плюс частково «*Діяння данів*» Саксона Граматика). У цьому плані можна відзначити школу російських скандинавістів (О. Ридзевська, А. Гуревич, Г. Глазиріна, О. Мельникова, Ф. Успенський, Т. Джаксон — що чимало уваги присвятила саме просторовим уявленням північан, — І. Губанов тощо), а також радянську школу історичної філології (М. Стеблін-Каменський, О. Смірницька, О. Топорова, Н. Гвоздецька тощо). Варто визнати, втім, що славнозвісний текст Є. Мелетинського про скандинавську міфологію як систему видається надто штучним (що взагалі властиве класичному структуралізму). Натомість значно більш комплексний підхід, з застосуванням перевірки пам'яток міфопоетики зі старожитностями, демонструє Гільда Родерік Еліс-Девідсон. А з дослідників нового тисячоліття — Франдс Гершенд. Останній, зокрема, звернув увагу:

1) на єдність «корабельної моделі простору» в північних германців, починаючи від поховальної традиції і до форми довгих парадних господ — дружинних будинків² (до того ж уявлення про корабель як мобільний всесвіт скандинава несуть і певні коштовні вироби, як орнаментовані металеві бритви доби Північної Бронзи, чи втрачений Каммінський релікварій X ст. у стилі Маммен (Рис. 3);

2) на гендерне розмежування всередині такого простору (Рис. 3:б).

¹ Зрештою, і сам оберігач заклятого золота (власне, на кордоні життя та смерті) набуває в давньогерманській традиції образних рис змія/дракона — починаючи від легендарного темного альва Фафніра і до тих отруйних змій, що часто виникають у надрах могил та курганів, до котрих втрапляють герої декотрих саг про стародавні часи.

² Порівн. відомий вираз «Корабель — житло скандинава».

Власне, класичний дружинний зал доби пізнього залізного віку мав три секції: центральну дружинну (вона ж бенкетна) і по краях — жіноча палата та палата вождя. Більшість корабельних поховань, своєю чергою, демонструють атрибутику та елементи двох таких секцій: зазвичай це палата вождя та дружинна зала, але жіноче корабельне поховання з Осебергу немовби переносить усе на інший бік садиби — тепер це дружинна зала та жіноча палата. Поховальний інвентар англійського Саттон-Ху цілком відповідає північногерманській моделі світу доби Вендель (як і сам світ героїв поеми «Беовульф»), і також має всі необхідні риси бенкетної зали та палат вождя.

Хочеться прокоментувати характерний епізод із героїчного епосу про загиблого героя Гельгі Гундінгавбивцю, який після смерті прибуває вночі до свого кургану, аби привітати власну вдову. Оповідь демонструє типовість страху перед мерцями, та кохання героїв сильніше за страх, і ось вони двоє лежать разом у *весільному ложі посеред бенкетної зали*. Уваги тут варта принципова оцінка ролі кургану як поховальної споруди.

Опис Вальгали пов'язаний з ідеєю житла всередині кургану, і Х. Елліс-Девідсон прямо їх ототожнює (курган, де билися померлі вояки, змальовує, зокрема, «*Книга Плаского Острова*»). Позаяк В. Петрухін, коментуючи похорон знатного руса на Волзі, робить висновок, що для давніх скандинавів інгумація означала продовження життя після смерті у могилі, а тілоспалення — миттєве потрапляння до Царства померлих. Убачається характерний парадокс — померлого спішили відправити до світу богів (Вальгали) і при цьому забезпечували його у кургані всім, що може знадобитися для посмертного життя в самій могилі.

Але ж можливо, що це, буцімто, одне й те саме місце водночас?

Втім у тому-то і річ, що планування курганних споруд лише *нагадує* «оселю», але не має її на увазі. Численні традиції довкола поховальних камер чи то в курганах Євразії, чи то в гробницях Єгипту, демонструють їхню роль як саме простору-порубіжжя між світом живих та світом померлих. Це справді був «гостьовий pokій» чи то «бенкетна палата» — для взаємного частування та спілкування. Суспільства із сильним культом предків демонструють регулярні відвідини місць поховань, маніпуляції з рештками померлих та користування їхніми атрибутами тощо. Судячи з поховальних пам'яток доби міграцій, для архаїчної Скандинавії це також було властиво.

У скандинавської знаті принаймні з VIII ст. склалася потреба у примхливій метафоричній образності, що мала прославляти їхні подвиги. Видно це, зокрема, й зі специфічного оздоблення поховальних каменів Готланда доби Вендель, що плавно перейшло в естетику вкритих північним звіриним стилем рунічних каменів доби вікінгів (Рис. 4). Тоді ж формується індивідуалістична скальдічна поезія. На неї з-поміж знаті був неабиякий попит, бо згідно з вірою у магію ритмованого слова, вона «ткала» їхню героїчну долю.

Скальд (skáld) — майстер поезії, що мав досконально знати міфологію і вміти складати з міфоепічних імен та подій складностворені метафоричні композити:

«кеннінги». І помиляються ті, що не побачать слідів такої поетики у рідному нам «Слові про Ігорів Похід». Скальдами могли бути професійні придворні співаки, які отримували регулярну ласку та винагороди від своїх покровителів — *гьовдингів* та *конунгів*, — а могли бути й просто спритні в красномовстві фермери, рибалки, вояки, які могли заслужити собі славу та наближене місце за столом при черговому вожді.

Цікаво навіть не те, що кожен вправний у віршуванні міг стати скальдом і мати з-поміж людей неабияку повагу (скальдами бували навіть жінки, що було вельми незвично для Європи й за більш пізніх часів). Цікавіше, що примхливі, перенасичені кеннінгами та алюзіями строфи, сповнені словесних ігор, були зрозумілі як замовнику такого вірша, так і більшості слухачів довкола! На бенкетах були поширені навіть експромтні обміни гостями поетичними строфами — *вісами*. Що вже чимало свідчить нам про загальнокультурний рівень цих людей.

Традиційно керманічі замовляли скальдам *драну* (*drāna*) (або ж менш формалізований *флокк*) — хвалебну пісню (найчастіше в поширеному поетичному розмірі «*дротткветт*»). То була не просто потреба в оспівуванні, як при дворах більшості відомих монархій. Північани вірили в особливу магічну силу ритмізованого слова, а ще більше — в силу того вірша, що викарбовано *рунами*. Тож фактично, своїм віршем поет немовби *постулював реальність* і додавав «голос» за героїзм об'єкта похвали — щоб божества взяли його після смерті до *Вальгали*: небесного Двору загиблих героїв, котрим правлять Одін, Фрейя та їхні *валькірії*.

Скандинавська *valkyrja* — букв. «*та, що обирає загиблих*» — співзвучна з демонічними *wælcyrige* та *walceasige* англосаксів, тож цей образ є доволі архаїчним. Дослідники давно відзначили їхню орнітоморфність і танатичність. Ці персонажі надихали не лише реальних жінок, а й скандинавських митців (Рис. 5). Сучасна популяризація цих персонажів у медіа-культурі дещо спотворила їх сприйняття. В одних текстах підкреслюється, що ці діви незримі та лише надихають вояків, щоб після бою віднести найвідчайдушніших до Вальгали. В інших, як *Друга пісня про Гельгі Гундінгавбивцю*, Сіґрун ставши нареченою героя, не просто носить над ним та його військом, але й сама вбиває ворогів та усіляко допомагає в перемозі. Однак їхня любов — нещаслива як вирок. «Діва, що на початку виступає помічницею героя, зрештою виявляється його згубницею незалежно від власної волі, а лишень через її належність до категорії *valkyria*...». Особливо характерними постають валькірії зі вставки *Darraðarljóð* із «Саги про Ньяля» (*Brennu-Njáls saga* CLVII): вони літають над битвою і тчуть криваве «полотнище війни» на верстаті зі стріл та списів, із людських нутрощів як волокон, а черепів як важків. Їх супроводжує буря і «скривавлене небо», а самі вони тішаються з крові та смерті.

Не можна було складати урочистий вірш-прославлення перемоги тому, хто програв битву. Хіба що вірш, котрий підбадьорює, але жодним чином не відверту неправду. Тоді це вважалося віршем протилежного спрямування — *нідом* (*níð*) — огудною поетикою приниження, часто — прокльоном. За *нід* суворо карали, не-

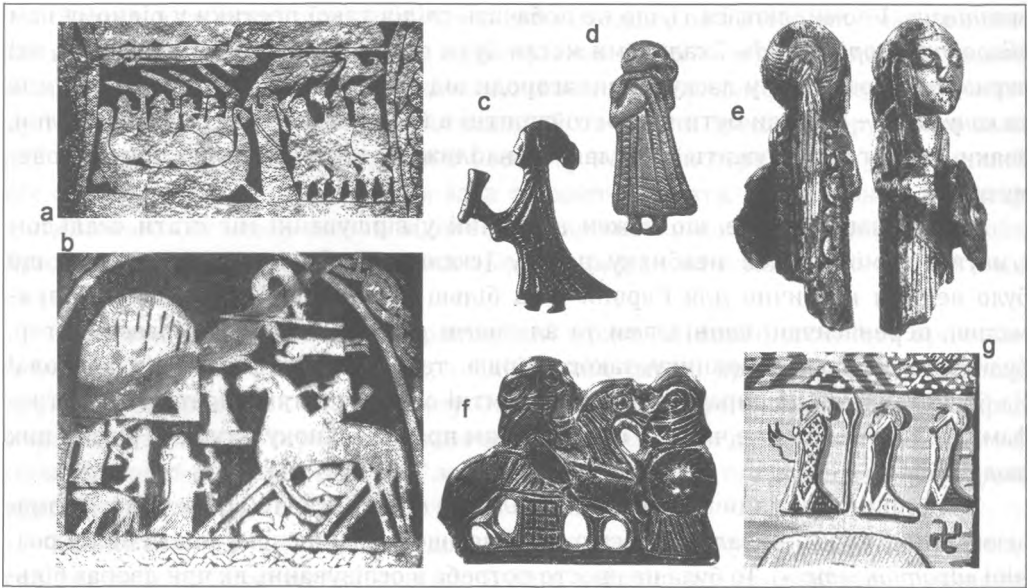

Рис. 5 Валькірії та «діві щита» у скандинавській образотворчості

- a. Хільд та битва Г'яднінгів чи то Сігрун із військом Гельгі. Фрагмент рельєфу з готландської поминальної стели VIII ст. (Hammars I) [Wikimedia Commons : Creative Commons License]
- b. Валькірія вітає ейнгрегія у Вальгалі (або ж Фрейя та Одін). Композиція з готландської поминальної стели VIII ст. (Alskog Tjängvide). [Wikimedia Commons : Creative Commons License]
- c. Валькірія з питовним рогом. Бірка, поховання 825 (Б'йорко, Упланд, Швеція). [Wikimedia Commons : Creative Commons License]
- d. «Валькірія» з Клінти (о. Оланд, Швеція) [із сайту <http://mis.historiska.se/mis/sok/bild.asp?uid=22806>]
- e. «Діва щита» (skjaldmær) або валькірія. Фігурка межі VIII–IX ст. із Гарбю, (о. Фюн, Данія). [© photo Arnold Mikelsen. National Museum of Denmark (CC-BY-SA) <https://samlinger.natmus.dk/do/asset/12787> та <https://samlinger.natmus.dk/do/asset/12789>]
- f. Парна композиція з Тіссьо (Данія). Неоднозначна, оскільки обидві фігурки мають ознаки воїна, та гендерна ідентифікація обох нечітка. Відтак, це може бути як привітання валькірією кінного ейнгрегія, так і зустріч кінної валькірії з «дівою щита». [взято з <http://vikingekult.natmus.dk/en/foerkristne-kultpladser/temaer/de-nordiske-guder/freja/>]
- g. Жінка зі списом у поховальній процесії. Фрагмент реконструкції шпалерного полотна з Осебергу від Мери Сторм (1948). [взято з сайту http://warfare.gq/6C-11C/Oseberg_Tapestry_Reconstruction-Ig.htm Copyright: Museum of Cultural History, University of Oslo, Norway]

рідко — смертною карою. Мова не про те, що скандинави були дуже образливі. Нагадуємо: скальдична поезія постулювала реальність, а отже, *нід* вкорінював магічне безчестя і прокльон на того, про кого йшлося у вірші. Фактично, *невідворот-но міняв його/її долю на нещасливу*¹.

Саме в такому річищі варто вбачати і так звану «нордичну лірику»: *tan-söngr* — «пісні про кохання». Лірики в них не більше ніж у нотатках-щоденниках японських аристократів ранньої доби Хейян, чи навіть у їхніх календарних по-

¹ Доволі яскраво це демонструє історія відносин воїна-скальда Егіля Скаллагрімсона та норвезького конунга Ейріка.

етичних збірках: японіст Олександр Мещеряков доволі переконливо довів їхнє первинне ритуально-магічне значення. Так і з *мансьонгом* — за нього карали ледь не так само суворо, як і за *нід*. Окрім випадків, коли поет у подальшому одружувався на тій жінці, про яку склав *мансьонг*. Адже по суті, це була магічна пісня-приворот. І коли її було адресовано заміжній жінці, ситуація була близька до *ніда*, і вимагала сатисфакції.

Про варіанти сатисфакції написано вже чимало. Як мінімум це вело до судового розгляду та грошової компенсації (*вергельд*). Але бути спаленим живцем у оселі було вірогіднішою перспективою. Втім, якщо чоловік ображеної сторони вважав образника достойним, вони влаштовували герць — *einviqi*. Норвезько-ісландська правова система зрілої доби вікінгів розробила *hólmgang* — складну регламентовану дуель на острові або на огороженій «арені» зі шкіри (бійцям була суворо прописана зброя та її кількість, а подекуди їм назначали секундантів, що тримали щити). Даний абзац стосується, звичайно, всіх причин судового поєдинку, а не лише з приводу образи честі жінки.

* * *

Може виникнути спокуса екстраполювати психологію сучасних людей (тих же шведів чи датчан) на героїв родових саг, що дослідники нерідко й роблять. Але це невірна стратегія, адже їхня картина світу — а отже, і поведінка — докорінно відрізнялася навіть порівняно з Модерною добою, не кажучи вже про наші часи. Зокрема: для скандинавів доби вікінгів категорія **угоди** (*samning*) керувала такими звичними для нас проявами емоційної сфери як «Кохання», «Дружба», «Віра» тощо.

Оповідачі родових саг намагалися дотримуватися документальних фактів про осіб та подій певних місць за конкретних часів. Це зайва демонстрація правдивості, характерної для давньоскандинавської етнопсихології: ці люди не лише намагалися не брехати своїм, але прагнули не казати неправду взагалі — адже вірили у магічну силу слова, і у те що неправда легко обернеться прокльоном. Тому-то їхня манера вести діалог у сагах вельми примхлива, і слова героя часто можна розуміти по-різному — наразі це була свідомо комунікаційна модель.

Передусім це стосувалося саме жінок: у силу їхнього слова вірили особливо. Тому нерідко амбітна героїня здобуває собі славу саме власними коментарями та порадами. Коли скандинавська жінка бачила потребу в діях певного чоловіка (чи багатьох), вона озвучувала це у характерній манері іронічного підбурювання, після котрого чоловічі персонажі мимохіть вчиняли ці дії, навіть знаючи, що буде то на зле, і що б краще їм цих дій не чинити. Але жінка сказала слово, і вже неможливо лишатися осторонь.

Моменти релігійного протистояння, проілюстровані сагами, — надбання зрілого Середньовіччя. Та навіть у такому варіанті саги зберігають реліктове відношення скандинавів VIII–XI ст. до *віри* як до *угоди* (про взаємну вигоду між людиною та тим божеством, котрому молився традиційно її рід). У кризові моменти таку угоду скасовували, і могли навіть знищити ідол, поставивши вівтар іншому

божеству. Фрази на кшталт «а я в богів не вірю» (як-от в «Сазі про Олава Трюгвасона») зовсім не були свідченням атеїзму в ранньому середньовіччі. Це лише значило, що у конкретної людини не склалося зі взаємними угодами із *асами* чи *ванами*, тому вона їм зараз не молиться й не приносить жертв. Натомість у них самих як у сутностей, герой, звичайно, вірить! Не довіряє просто. Є чимало свідчень так званої «теонімної толерантності»: коли на чужині своїх богів кликали місцевими позначеннями. Отже, клятви русів у Константинополі іменами Перуна та Велеса могли водночас бути клятвами на честь Тора та Одіна. Та й саги подеколи свідчать, як на чужині герої зверталися до місцевих божеств, що сприймалися радше як *Landvættir* — «чарівні духи-хранителі місцевості» — з якими було варто дружити і котрих було варто задобрювати, а за вдалого повернення додому принести жертви рідним покровителям.

Дружба так само була угодою. Це була домовленість двох (чи більше), що вони ділитимуться одне з одним і захищатимуть одне одного за потреби. Це був або співтрапезник, до якого гарно пасує наше слово «приятель» — з ним приємно, але жодних обов'язків щодо нього в особи немає — або ж значно ближчий торгівельно-мандрівний *félagi*. До нього близькі як англійське «fellow» («партнер, компаньйон»), так і наше «товариш» (споріднене з поняттям «товар»). Етимологічно це *fé+lag*, тобто «власність у складчину». Ці люди нерідко формували ціле артільне братерство. Прикриваючи одне одному спину та розділяючи як їжу, так і воду для вмивання (особливо на чужині).

Арабський дипломат Ахмед Ібн Фадлан полишив красномовний опис типового ранку в торговельному дворі русів на Волзі. Найбільшої огиди мусульманин відчув, коли ці люди шмаркалися та відпльовувалися в той саме таз, з якого потім вмивалися та навіть пили їхні ж товариші. Варто вважати це нормальною практикою на чужині з-поміж *феларів*. Адже вони були «колективним тілом» і не мали відчувати огиди в такі моменти, бо відчуття взаємної інакшості та відсторонення одне до одного зникало. Окремо ж варто додати потенційні апотропеїчні практики русів у далеких землях — легко повірити, що вони могли на той момент уникати вживання річкової води з Волги, а витрачали привезену в діжках воду з батьківщини. Тоді був сенс її економити, а отже, весь гігієнічний моціон ставав колективним.

Епічна практика **побратимства** ілюструє приклади взаємної чутливої прив'язаності чоловіків у сагах¹. Побратимство було значно глибшим за аспект «угоди», та справді емоційним. Через це декотрі з відповідних сюжетів у сагах, на думку окремих дослідників, демонструють гомоеротичні епізоди, але подібні трактовки є наївним нерозумінням самого інституту побратимства. Одне до одного побратими були не лише ближчі та надійніші за друзів та «*феларів*», а й навіть за рідних родичів (адже вони не лише здійснювали магічний «обмін кров'ю», але і клялися одне одному у вірності, закликаючи у свідки богів). Ось чому для тодішньої аудиторії таким страшним був епізод зради епічного героя Сігурда його побратимами.

¹ Докладно обряд побратимства описує Сага про Гіслі сина Кислого.

* * *

З-поміж усіх цих людей дружинної культури побутувала епічна свідомість, базована на специфічній ментальності, яку подеколи звать «нордична мужність» (дехто каже про специфічний «скандинавський фаталізм»). Цей аспект вартий нашої уваги для розуміння потенційної мотивації як подвигів, так і авантюр представників такої картини світу.

Доля — справді могутня сила в традиції скандинавів. Герої еддичних пісень казали: «*Munat scöptom vinna*» — «Долі не здолати». Утім, не все так просто в цьому питанні. Найвлучніше, як нам видається, цей аспект розкрив класик культурологічної медієвістики Арон Якович Гуревич. Зокрема, він акцентував увагу на двох долях в уявленні германців. Одна доля відмірялася кожній людині до народження космічними ткалями — норнами. *Norna dómr* — «вирок норн», нездоланий навіть для богів (тож у людей традиційно різний життєвий вік та різна удача).

Та існувало уявлення щодо другої долі — персональної.

Це був антропоморфний дух-хранитель — жіночий за гендером аспект душі на ім'я *хамінґ'я* (*hamingja*). Така собі «діва-удача». Специфікою «нордичної мужності» було те, що цю особисту діву-удачу було можна «ростити» та «вигодовувати». Свідомі виклики вирокам «космічної долі» немовби підсилювали її та стимулювали. Тобто якщо представники елліністичної культури жалілися на фатум та вирок Ананке, то скандинави нерідко намагалися «карбувати» свою долю та «ростити».

Усвідомлення своєї смерті викликало в них свідомий рух до неї.

Сагові описи вчинків багатьох осіб VIII–XI століть ілюструють підвищену увагу до удачі, особливо правителя — адже саме в нього має бути наймогутніша *хамінґ'я*, озброєна наче валькірія. Саме тому таким важливим було отримати від вождя подарунок. Це не було меркантильним волінням збагачення, проте змога долучитися до його долі-удачі, що матеріалізувалася в персональних коштовностях. З іншого боку, правитель, який не шукає подвигів, нікуди не їздить, та натомість здобув собі репутацію скупого та боязкого, матиме послаблену *хамінґ'ю*. Водночас вона може стати могутньою та героїчною навіть у простого фермера чи рибалки, що взявся за неї і досяг успіху: «викував свою долю-удачу». Відтак, свідомий авантюрист міг набути не лише фінансового благополуччя, а й достатньої слави, щоб лишитися у пам'яті нащадків та увійти до бенкетного залу *Вальгали*.

Deyr fé, // deyja frændr, // deyr sjalfr it sama, //
en orðstírr // deyr aldregi // hveim er sér góðan getr

Гине худоба, родичі гинуть, і сам ти помреш,
Та смерті не відає слава гучна гідних вчинків

(*Hávamál*.76)¹

¹ Український переклад — наш (Д. К.).

В іншій своїй праці А. Гуревич звертає увагу на химерну поведінку героїв епічних пісень, котру подеколи не розуміла вже навіть середньовічна аудиторія. Типовим і красномовним прикладом постає історія поразки братів Г'юкунгів / Ніфлунгів (Нібелунгів) — Гуннара та Гьогні.

Напередодні вони забили свого побратима Сігурда-Драконовбивцю та перешкодили його прокляте золото. А свою сестру Гудрун вони віддали заможного союзника: вождя гунів Атлі. Було б дивно якби Атлі не захотів відібрати у братів скарб дракона Фафніра. Тож він надіслав братам запрошення, а Гудрун, за легендою, попередила їх про пастку. Втім, брати хвацько підхопилися в дорогу, заборонивши війську їх супроводжувати, і навіть не вдягнули воїнське спорядження. Зрештою їх схопили, катували та стратили. Що ж із ними було не так?

Історія ця має декілька варіацій в епічних піснях «Старшої Едди», версію в прозовій «Сазі про Вольсунгів» та коментований переказ Сноррі на додачу. У куртуазній німецькій «Пісні про Нібелунгів» XIII ст. сталася повна трансформація сюжету та мотивації, тому її можна до уваги не брати. Як показала Ольга Смирницька, автентичну символічну поліфонію та метафоричність повною мірою зберегла лише так звана *Гренландська пісня про Атлі* — інші тексти оповідачі намагаються коментувати, надають пояснення на кшталт «обидва напилися та не побачили загрози». Проте справа була не в тому, що Гуннар та його брат були нападниками. Або що вісник начебто перекутив таємне послання їхньої сестри. Свідомість слухачів вражало та захоплювало саме те, що брати чудово зрозуміли про пастку і саме тому відмовилися від обладунків та військового супроводу. Вони явно усвідомлювали, що після зради побратима стан їхньої долі-хамінг'ї катастрофічний, і її терміново треба випробувати в небезпечній авантурі.

Окремо вражає монструозна поведінка самої Гудрун — неначе валькірія, вона приносить загибель усім чоловікам, що її оточують: Сігурду, рідним братам, Атлі та власним її синам від нього. Саме так: заради помсти вона вбиває своїх дітей-підлітків, годує чоловіка та його воїнів їхнім м'ясом, а з їхніх черепів частує отруйним вином. Таку несамоовитість можна пояснити хіба що епічною жагою прославитися — водночас із намаганням досягти повного відсторонення від законів людей та богів.

У давньоруському контексті на гадку відразу спадає мотив Ольжиної помсти деревлянам (ПВЛ: л. 6453–6454). Академік О. Шахматов та чимало новітніх дослідників здавна вбачають першоджерелом ранньої частини хронопису *Повісті Времених Літ* усну народу традицію, легендаріум, що подекуди нагадує специфічну манеру скандинавського фольклору. Помста княгині Ольги має чимало типових сагових мотивів, в зв'язку з чим найчастіше тлумачення полягає в «оштучненні» цього сюжету, звинуваченнях у ледь не казковості. Утім, якщо пам'ятати про специфічну «валькірічну модель» поведінки в дружинній культурі скандинавів, що її подекуди могли наслідувати знатні жінки (як Сігрід Горда, яка також спалила своїх женихів), то потенційні криваві звірства щодо деревлян вельми допустимі.

Ольга справді могла надихатися русо-варязькою усною традицією та втілити перекази про витівки конунга Інґ'яльда Підступного або подібні.

Родові ісландські саги взагалі пронизані мотивацією помсти.

Типовим постає висловлювання богатиря та розбійника Греттіра: «*Раб мститься одразу, боягуз — ніколи*». Тож поважна людина намагалася не входити у стан афекту. Особливо якщо це шляхетний володар, за кожним рухом чи словом якого слідкує оточення (красномовна в цьому плані *Сага про Гіслі сина Кислого*). Інше висловлювання щодо цього: «*Помста — це страва, котру личить вживати охолодженою*». Тож ті, хто шукали помсти, стежили та планували. Найчастіше удар відплати завдавався по тому, хто був для жертви найціннішим (родич, названий брат чи пошанований гість). Подеколи сага описує цілий обмін взаємними вбивствами близьких та найманців з обох сторін (*Brennu-Njáls saga XXXV–XLV*).

Можна подумати, що все згадане властиве виключно знатним воякам чи то вікінгам, але ні: приклади «нордичної мужності» в родових сагах демонструють навіть фермери та робітники. Для цього було достатньо вмирати нестандартним чином — прочитавши вірша зі списом поміж ребрами, чи подивитися своїм кривдникам у вічі, і за секунди до смерті видати якесь дотепне прислів'я.

«Одноногий поцілів йому в низ життя. Торвальд висмикнув стрілу і мовив:

— Багату ж ми знайшли країну! Сало вкрило мої нутроці.

Незабаром після цього Торвальд помер від рани». (*Сага про Ейріка Рудого*. XII)

Норвежець Торґрім вдерся на дах. Гуннар побачив у віконці його червоний одяг і завдав йому удар списом. Торґрім похитнувся, випустив щита і звалився з даху. Він підійшов до Гіцюра і його людей, які сиділи на землі. Гіцур глянув на нього й запитав:

— «То чи вдома Гуннар?» Торґрім відповів: — «Самі дізнаєтесь. Та його спис точно вдома». І замертво впав на землю (*Brennu-Njáls saga*. LXXVII).

Мотивація у цьому зрозуміла: будучи в очікуванні гідної смерті, ці люди за хвилину до зупинки серця мобілізували всі ресурси організму, аби лише хтось поруч побачив та почув як саме вони вмирають. Усі ці подробиці справді передавалися «в народ»: сам убивця мусив докладно переповідати події своєї сутички всім подорожнім (типово: *Brennu-Njáls saga*. XXXIX).

Інший варіант виходу за межі долі: у простої дівчини-рабині була змога стати валькірією. Хоч і посмертно. Про це нам натякає опис поховальної церемонії русів на Волзі, полишений Ахмедом Ібн Фадланом. Про неї досі точаться дискусії, але важливо розуміти її відмінність від раджпутської традиції «саті»¹, з якою регулярно зіставляють парні поховання доби вікінгів. Суть у тому, що честь раджпутської жінки не дозволяла їй пережити свого чоловіка, натомість сагова традиція Скандинавії демонструє вельми шанобливе положення вдовиць, особливо шляхетних: вони не просто самотужки ростили потомство, а й керували господарством, вели

¹ Саті (санскр.) — похоронна традиція в індуїзмі, відповідно до якої вдова підлягає спаленню разом з її покійним чоловіком. Це супроводжується пишним ритуальним дійством.

бізнес та споряджали військові операції. Тому істинний статус супровідного жіночого тіла в похованнях доби вікінгів варто перевіряти за багатьма критеріями.

На нашу думку служниця, яка стала добровільною жертвою на поховальній церемонії артілі русів на Волзі, мала за мету посмертне підвищення свого статусу до надприродної істоти — *валькірії* — посмертної супутниці вождя. Існувало повір'я, що вони прислугують загиблим героям — *ейнгеріям* — під час їх бенкетування у Вальгалі, та виступають їм за коханок та дружин. Відомі сцени привітання вершника жіночою постаттю, розтиражовані на поминальних каменях Готланда демонструють саме зустріч валькірією ейнгерія (у версії ототожнення їх як Одіна та Фрейї сам архетип не міняється) (*Рис. 5:b*).

* * *

Таким чином, ми описали базові нюанси картини світу тих відчайдушних та непередбачуваних візитерів із берегів далекої Скандинавії та островів Балтики, що впродовж VIII–XI століть регулярно приїздили до Волги, Дніпра та річкових систем між ними і, зрештою, відчутно стимулювали як розвиток місцевих мережових зв'язків між східнослов'янськими об'єднаннями та сусідніми племенами балтського та фінського походження, так і, зрештою, урбаністичні та державотворчі процеси.

Повторимося: твердження, що буцімто варяги принесли сюди готовий сценарій державної Русі, безумовно застаріли; водночас намагання довести, що згадані племена Східної Європи впоралися без них — наївні та безглузді. Цьому суперечать і численні старожитності, котрі щороку збагачують археологічну картину соціокультурних процесів давньої Русі¹. Вона виразно демонструє декілька хвиль скандинавських візитерів та різницю у векторах цих візитів.

Пам'ятки фіналу VIII ст. зосереджені передусім у зоні Балтійського та Ладозького басейнів, а також у верхів'ях Волги. Видно як впродовж IX ст. нормани облаштовували свої опорні пункти торгівлі з політіями Поволжя та Прикаспія, і судячи з горілих решток декотрих із них (і навіть Старої Ладоги), стосунки з місцевою людністю в них були неоднозначні. Втім, знайдені скарби арабських дирхемів, терези, предмети з рунічними написами тощо доволі красномовні у своїй присутності.

З середини IX ст. нова хвиля північан виявила зацікавленість басейном Дніпра і змогою контактувати з Причорномор'ям. Хоча й слов'янські землі в лісах між Дніпром та Волгою дедалі частіше містять на собі поліфункціональні дворища (як-от Тімерьово чи Сарське городище в ярославському Поволжі, або ж Супрути в тульському Подонні). Їхню основну функцію аналогізують давньоскандинавські «ярлові садиби» *гузбю* (*hus(a)by*) — там на якийсь час зупинявся правитель зі своїм військом та поштою під час традиційного «кормління» — *вейцли*. Саме така

¹ За останніх 40 років на цю тему створено низку цікавих досліджень учнів професора Л. С. Клейна — фахівців зі старожитностей Г. Лебедева, Д. Булкіна, А. Назаренка тощо.

форма збору податків — через гостей візити монарха до підвладних землевласників — практикувалася в країнах Північної Європи за дружинного етапу соціокультурного розвитку.

Упродовж другої половини IX ст. уздовж Дніпра та його приток поступово розвиваються торгівельно-фортифікаційні багатолюдні блокпости, на кшталт Гньоздова під Смоленськом чи Шестовиці під Черніговом. В. Петрухін запропонував для подібних урбаністичних центрів іменування «*погости*» — бо такі центри на додачу виконували адміністративні функції.

Київ (що виник саме в IX, а не у V ст.) стає в цей час провідним порубіжним центром, куди поступово стягується основна торгівельна цікавість. Тож упродовж X ст. корабельна пристань й торгівельні простори київського Подолу розвиваються ледь не жвавіше ніж дитинець на Княжій горі. У часи Володимира Святославича це вже однозначна столиця.

На межі X–XI ст. Русь починає оформлюватися як повноцінна держава. Скандинавські дворища та форти пустішають, колишні вікінги обзаводяться родинами з-поміж слов'ян, поступово асимілюючись. Нові шукачі пригод та слави стають найманцями в особистій охороні князя, а найвідчайдушніші йдуть до *Міклагарда*-Константинополя, щоб стати варязькою вартою самого кесаря.

Загалом археологічні джерела свідчать, що скандинави входили до складу давньоруської еліти (причому на ранніх етапах утворення Давньоруської держави становили в ній значну, якщо не переважну частину).

Не всі ранньоміські центри, досліджувані археологами, мають чіткі аналогії зі згадками в літописах чи писемних джерелах інших народів — у цьому випадку скандинавських (як от: *Hólmgarðr*, *Aldeigjuborg*, *Kænugarðr*, *Pallteskja*, *Smaleskia*, *Súrdalar*, *Móramar*, *Rostofa*, *Sýrnes*, *Gaðar*, *Álaborg*, *Danparstaðir*).

Скажімо, історичні Государ Великий Новгород та Смоленськ оформлюються у справжні міські центри лише в XI ст. (у часи Володимира Ярославича та його спадкоємців), проте в літописах фігурують іще з кінця IX століття. Довгий час для багатьох фахівців було очевидно, що їхніми предтечами були, відповідно, Гньоздово на Дніпрі (неподалік Смоленська) та Городище «Рюрикове» (в парі кілометрів від Новгорода на р. Волхов), споруджені саме у IX ст. Обидві пам'ятки мають чималий відсоток знахідок скандинавського походження. Для Гньоздова процентний склад північан узагалі прогнозується більше за чверть від загального населення — при тому що вони там були явно не тимчасовими найманцями, а органічно інтегрованим населенням, та ще й високого статусу.

Нині тотожність зазначених ранньоміських центрів із літописними містами державної Русі не є настільки очевидною, спонукаючи інші вектори пошуків.

Зокрема, з одного боку маємо дві давньоруські столиці археологічно — з XI ст. ними безумовно були саме Київ-град та Новгород на Волхові, і дві столиці за скандинавськими джерелами — *Kænugarðr* та *Holmgarðr*. То чи справді це дві однакові пари? Тези з «Повісті Временних літ» вживати варто з обережністю — надто красномовною є цензура королівської хроніки Норвегії у «*Сазі про Сверріра*»: тексти

межі XII–XIII ст. котрий конунг-узурпатор Сверрір вичитував та редагував особисто — аби ніхто не сумнівався в його походженні від роду Інґлінгів та його правах на престол. Чи не було так з Рюриковичами?

Ризикнемо озвучити тут зацікавленість тезою львівського професора Леонтія Войтовича, що стосується «північної столиці» Русі — вона поки що не сприйнята більшістю істориків, але безумовно варта уваги. Л. Войтович вважає, що саме Гньоздово на Дніпрі, а не Новгород на Волхові, було *Гольмгардом*, відомим зі скандинавських джерел, де стояли війська та флот на шляху з Балтики на Київ чи у зворотному напрямку.

Недарма саме Гньоздовський комплекс постає найбільшим торгівельно-фортифікаційним поселенням зі слідами діяльності вікінгів та їхніми могилами не лише у Східній, але й у Північній Європі — йому поступаються і шведська Бірка, і шлезвіґське Гедебю. Там є і житла, і укріплення, і торгівельний поділ, і пристань, і величезне поховальне поле курганів, чимало з яких відповідають критеріям вищих представників влади.

Цікаво, що в більшості сюжетів, де герої саг потрапляють до *Гольмгарду*, вони або є частиною загону вікінгів, котрий туди, власне, і їхав на службу, або ж цих гостей запрошували до себе особисто князь чи княгиня. Натомість є приклади, коли купці та подорожні були змушені чекати під стінами дозволу на в'їзд (як от в «*Сазі про Магнуса Доброго*»). Коли десятирічний хлопчик (майбутній конунг Олав син Трюґґві) вбив залятого ворога, варта ледь не стратила його на місці згідно з місцевим законом, незважаючи на вік та обставини (довелося втрутитися княгині та взяти юного Олава під особисту опіку). Можна згадати й інші деталі місцевих порядків, що радше нагадують гарнізонне життя фортеці, ніж волелюбний та відкритий новгородський «вавілон» середньовіччя. До того ж давньоруських міст та містечок під назвою Новгород можна знайти чимало, і важко ручатися, що в IX–X ст. ранньокнязівський Новгород (Нероуард у згадці кесаря Константи́на) не стояв на Дніпрі.

Варто додати, що свої підозри про південну локалізацію Гольмгарда-Немугарда і Л. Войтович, і Ю. Диба не винайшли занадто, але ґрунтуються на спостереженнях історика-класика В. Пархоменка («*У истоков русской государственности (VIII–XI вв.)*». Ленінград, 1924). Складно стверджувати щось одностайне щодо такої концепції, та за майже сто років, що минули від публікації думок Володимира Олександровича, кількість археологічних аргументів на його користь лише збільшилася. «Наявний матеріал вочевидь свідчить про неординарність поселення X — поч. XI ст. в Гньоздові, його виразну відмінність від родових сільських поселень не лише в межах Смоленського Подніпров'я, а й по території Русі в цілому, і на яскраво виражений характер ранньоміського центру доби формування держави».

Наостанок іще одна гіпотеза. Доволі переконлива, вона стосується уточнення статусу похованих у великих «князівських» курганах Гньоздова та Чернігівщини (славетна Чорна Могила, зокрема).

В цікавій та інформативній монографії про норманів на Дніпрі та Подесенні Федір Андрощук зокрема аналізує і специфіку великих курганів, порівнюючи їх зі скандинавськими традиціями. Самі такі поховання він вважає наслідком згаданої нами культурної гібридизації (бо аналогів дослідник не побачив ані в самій Скандинавії, ані в попередній традиції слов'ян). Водночас виникає проблема ідентифікації похованих — Б. Рибаків не мав сумнівів, що це невідомі князі; тимчасом як В. Петрухін вважав їх вищими боярами чи радше воєводами-посадниками. На думку Ф. Андрощука, це могли бути язичницькі священнослужителі. Але не стільки літописні «волхви», скільки варязькі **годі** — специфічний статус скандинавів доби вікінгів.

В нарисі про Шестовицю В. Коваленко так само описує декілька специфічних камерних поховань із питовним посудом і парадною зброєю (див. вкладку), називаючи їх «*потенційно гьовдинг або вождь-жрець*». У тому й річ, що таке означення пасує саме *годі*. Звісно, така людина була переважно саме вождем, але не кожен вождь-гьовдинг був *годі*. Що ж до «жрецтва», то традиційно всі скандинавські керманічі керували обрядами на бенкетах та здіймали келихи з ритуальним питвом над вогнищем у славу богів. Тим часом саме *годі* опікувалися цілими храмами та святилищами. Вони керували сезонними святами, на котрі приходили прочани з десятків навколишніх селищ та хуторів. Вони керували судочинством, і могли повести в похід дружину.

Це був так би мовити «намісник-суддя-первосвященник».

«*Сага про Графнкеля годі Фрейра*» демонструє приклад типової моделі: черговий гьовдинг потрапляє у безконтрольну місцину, де, знаючи про релігійні вшодобання мешканців, споруджує за власний кошт відповідний храм/капище (власне, *Годорд*). Таким чином мешканці всіх навколишніх сіл та хуторів стають його прочанами й несуть перед ним відповідальність. Із них він набирає собі ополчення. Відтепер він привласнює собі частку скарбу, що накопичується в його храмі за масових підношень. Ці ж воїни-жерці виносять рішення на судових засіданнях під час локальних *мінгів*; а на центральному, де править конунг чи ярл, саме *годі* мають право пригальмувати волю правителя та заступитися чи навпаки наполягати на вирокі.

Отже, все це виявляє міру соціальної незалежності, впливовості та майнових можливостей таких людей. Знаючи ці риси, варто було б переглянути статус і декотрих інших розкішних поховань ранньої Русі.

У контексті надмірної популяризації в минулому десятилітті теми вікінгів у масовій культурі, хочеться насамкінець прокоментувати два поширені міфи.

Перший — «нордичні амазонки» під гордим ім'ям «діви щита»: *skjaldmær*.

Тут маємо дві крайності: масова культура тиражує нам повноцінну гендерну рівність вікінгів на полі бою, чого, звісно, насправді не було; а проте, сама наукова спільнота довгий час була впевнена щодо того, що в ранньому середньовіччі жінки буцімто прав мали небагато, і в Скандинавії зокрема, — тим паче ніколи не

воювали (епос та саги, мовляв, не рахуються). Аж ось, поховальні знахідки у шведській Бірці почали міняти цей стереотип: як приклад можна навести поховання Bj 581, де була парадна зброя, вершницьке спорядження, дошка для тавлей та чимало владних регалій, але скелет належав саме жінці, в чому нещодавно переконалися генетики.

Ми вже згадували, як рабині мріяли стати валькіріями через супровід свого померлого пана до потойбіччя. Ідеться ширше про специфічну «валькіричну модель» поведінки, що їй окремим чином могли наслідувати знатні жінки. Саги про давні часи справді згадують певну кількість *skjaldmær* (дів-«щитовиць»). Та, по-перше, це завжди виключення (так, виключеннями іншого гендерного вектора виступали жінкоподібні чаклуни-*ergi* — їх також згадують нерідко, але ж їх не могло бути багато!). По-друге, вони мали чіткі «параметри», що самі по собі заважали їм бути масовим явищем суспільства — це завжди були представниці вищої знаті, й переважно молоді та незаміжні. Тобто чергова донька конунга могла присвячувати свою юність військовим операціям, і надихати батькових воїнів, немовби наслідуючи валькірій (див., напр., «*Saga pro Gьorвер та Гейдрика*» або «*Saga pro Хрольва сина Гаутрека*») (Рис. 5: e-g).

Другий міф — «зміїний ров»: *Ormgarðr*.

Непорозуміння в масовій культурі щодо цього почалися вже за доби Середньовіччя. Звідси виникли подробиці смерті Гуннара Г'юкунга, що буцімто лежав у ямі зі зміями та пальцями ніг грав на арфі, аби приспати їх. Звідси ж описи страсти конунга Рагнара Лодброга королем Нортумбрії Еллою Другим. Інших прикладів такого роду в хроніках та сагах вистачає, хоча багато хто поставить слушне запитання: звідки в Британії, й тим паче Скандинавії, великі отруйні змії? Навіть якщо допустити з-поміж монархів примхливу моду на такий тераріум (що навряд чи), сам клімат не сприяв би для достатньої жвавості цих рептилій, продемонстрованої у згаданих сюжетах.

Утім, усе значно простіше. Вже тридцять років тому Наталя Гвоздецька навела переконливі докази, що *Ormgarðr* виступає в германомовних народів архаїчною метафорою загибелі як такої — завдяки асоціаціям змій із Ніфльгеймом та країною смерті. Отже, поетична строфа на кшталт «запроторили його у рів зміїний» позначала просто «вчинили йому смерть» / «вбили» (аналогічна метафора «годував круків» означала просто «воював»).

Література

Андрощук Ф. А. Гнёздово, Днепровский путь и финал Бирки // Гнёздово: 125 лет исследования памятника. Труды Государственного исторического музея 124. Москва, 2001. С. 126–133.

Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної доби раннього середньовіччя). Київ. ун-т імені Т. Г. Шевченка, Т-во археології та антропології. 1999.

Андрущук Ф. А. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*. 2004, № 3. С. 7–47.

Васюта О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. Чернігів, 2016. № 6 (132). С. 3–18.

Войтович Л. В. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? Український історичний журнал. 2015, № 3. С. 37–55.

Гвоздецкая Н. Ю. Значение древнеисландского слова *otmgarðr* и контекст «Гренландской песни об Атли». Эпос Северной Европы : пути эволюции. Москва, 1989. С. 143–149.

Гвоздецкая Н. Ю. *Valkyria* в «Старшей Эдде»: имя и образ (опыт текстоцентрического анализа). *Скандинавские языки. Диахрония и синхрония*. Москва, 2001. Вып.5. С. 172–199.

Губанов И. Б. Исландские родовые саги как источник по истории культуры и общества Древней Скандинавии. Исследование, тексты и переводы. Санкт-Петербург, 2016. С. 59–62 [детальніше про годі], 81–94.

Гуревич А. Я. Диалектика судьбы у германцев и древних скандинавов. *Понятие судьбы в контексте разных культур*. Москва, 1994. С. 148–156.

Гуревич А. Я. Начало эпохи викингов: Проблемы духовной жизни скандинавов IX века: Факты и гипотезы. *Скандинавский сборник*. 1967, № 12. С. 128–146.

Гуревич А. Я. «Эдда» и сага. Москва, 1979.

Джаксон Т. Н. *Austr í Gördum*: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва, 2001: Гл.4. *Gaṛṛaríki*: «Страна городов» или «Страна укреплений»? С. 49–60.

Ениосова Н. В., Пушкина Т. А., Мурашева В. В. Гнёздово — раннегородской центр Смоленской земли. Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2012, № 5. С. 176–196.

Жарнов Ю. Э. Женские скандинавские погребения в Гнездове. *Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города)*. Москва, 1991. С. 215–219.

Зоценко В. Н. Гнёздово в системе связей Среднего Поднепровья X–XI вв. // Гнёздово: 125 лет исследования памятника. Труды Государственного исторического музея 124. Москва, 2001. С. 126–133.

Зоценко В. Н. Скандинавские древности и топография Киева «дружинного периода». *Ruthenica*. 2003, № 2. С. 26–52.

Ивакин В. Г. Киевские погребения X века. *Stratum plus: Archaeology and Cultural Anthropology*. 2011, № 5. С. 243–286.

Коваленко В. П. Вікінги на сході Європи: в пошуках слави чи нової батьківщини? Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (...). Київ – Чернігів, 2012. С. 149–165.

Коваленко В. П., Моця А. П. Викинг из Шестовицы. *Родина*. 2006, № 10. С. 40–43.

Король Д. А. Некоторые славяно-скандинавские танатологические параллели в контексте культа предков // *Virtus. Scientific Journal* / Editor-in-Chief M. A. Zhurba. June # 7, 2016. С. 13–19.

Король Д. О. Фатальні жіночі персонажі в едичній міфології. *Наукові записки На-УКМА. Спецвипуск*. 2003. Т.22. Ч.1. С. 104–109.

Матюшина И. Г. Магия слова : скальдические хулительные стихи и любовная поэзия. Москва, 1994. С. 31–34, 51–60.

Мелетинский Е. М. Скандинавская мифология как система. *Его же. Избранные статьи. Воспоминания*. Москва, 1998. С. 259–283.

Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 2001.

Мурашева В. В. «Путь из ободрит в греки» (археологический комментарий по варяжскому вопросу). *Российская история*, 2009, № 4. С. 174–180.

Мурашева В. В., Фетисов А. А. Портовая зона Гнездова // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А В Кузи. Київ, 2014. С. 287–293.

Мусин А. Е., Тарабардина О. А. Скандинавы среди первопоселенцев Новгорода по данным археологии. *Вестник Санкт-Петербургского университета. История*. 2019, №2. С. 762–785.

Носов Е. Н., Плохов А. В., Хвоцинская Н. В. Рюриково городище: новые этапы исследований. Санкт-Петербург, 2017.

Павленко Ю. В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. Київ, 1994. С. 200–313.

Петрухин В. Я. К характеристике представлений о загробном мире у скандинавов эпохи викингов (IX – XI вв.). *Советская Этнография*. 1975. № 1. С. 44–54.

Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. Москва, 1995. С. 155–158.

Петрухин В. Я. Новгородское Городище и Гнёздово: 40 лет полемики. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2019, № 2. С. 93–100.

Пріцак О. Походження Русі. Том 1. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ, 1997.

Сагайдак М. А. Актуальні питання зародження та формування раннього Києва. *Марістеріум. Вип.6. Археологічні студії*. Київ, 2001. С. 6–18.

Смирницкая О. А. Комментарий к «Гренландской Песни об Атли». Эпос Северной Европы : пути эволюции. Москва, 1989. С. 162–175.

Стальсберг А. Торговый инвентарь женских погребений эпохи викингов (субъективная интерпретация). *Stratum plus: Archaeology and Cultural Anthropology*. 1999, №5. С. 158–163. [Про підприємницьку діяльність скандинавських жінок]

Стеблин-Каменский М. И. Мир саги. *Его же. Труды по филологии*. Санкт-Петербург, 2003. С. 125–222.

Хамайко Н. В. Кам'яні гральні фігурки з Шестовицького городища. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України*, 2016, Вип. 1 (18). С. 51–57.

Хлезов А. А. Предвестники викингов: Северная Европа в I–VIII вв. Санкт-Петербург, 2002. С. 6, 9–13.

Ellis-Davidson H. R. Gods and Myths of Nornern Europe /2nd ed. London, 1990.

Ellis[-Davidson] H. R. The Road to Hel: a Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature. New-York, 1968. pp. 61, 81–82.

Ellis-Davidson H. R. Gods and Myths of Nornern Europe /2nd ed. London, 1990. pp. 153–158.

Hedenstierna-Jonson C. et al. A female Viking warrior confirmed by genomics. American Journal of Physical Anthropology. 2017. T. 164. № 4. pp. 853–860.

Herschend Fr. Journey of Civilization. The Late Iron Age View on the Human World. Uppsala, 2001. pp. 68–91.

